

AF
HENRIK GJØDE
NIELSEN

Folk og fæstning

Kanonkugler i det nyrenoverede krudtkammer på Hals Skanse.

Folk og fæstning - En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, befæstning og by i renæssance og enevælde samt formidling af krigens kulturarv - er et projekt, der gennemføres i samarbejde mellem Aalborg Universitet, Institut for Kultur og Globale Studier, Historiestudiet, Nordjyllands Historiske Museum og Museumsforeningen for Hals Museum. Projektet påbegyndtes i februar 2012 og afsluttes februar 2015. Formålet med projektet er at undersøge relationerne mellem kongemagt, befæstning med dens garnison og fæstningsby i det danske rige fra Renæssance til Enevældens ophør, med de nødvendige udblik til tiden før og efter. Endvidere vil projektet undersøge og diskutere eksempler på museal formidling af denne særlige type militær kulturarv, herunder eksempler på erindringskultur og erindringssteder i Danmark og Europa, udvalgt på baggrund af relationsanalyserne. Disse relationer har forskellig karakter, og påvirker i flere tilfælde gensidigt hinanden, ligesom vægtningen de enkelte relationer imellem vil have skiftende karakter i forskellige perioder.

Omdrejningspunktet for undersøgelsen er dels det fysiske fæstningsanlæg og dels fæstningens afledte betydning for garnison, for byens befolkning og for kongemagt, selvsagt i varierende grader. Med afledt betydning menes politiske, bymæssige, topografiske, økonomiske, erhvervsmæssige, sociale og kulturelle forhold, samt i videre forstand mentale forhold, alt i forskelligt omfang i forskellige perioder. Dette betyder tillige, at også undersøgelse af relationerne i fredstid med stor vægt vil indgå i projektet. Fæstningen er ikke et fænomen, der kun er interessant i krig.

I udgangspunktet postuleres, at den blotte tilstedeværelse af fæstningsanlægget har såvel fysisk som mental betydning. Den fysiske betydning er fæstningen i sig selv og de deraf afledte bymæssige konsekvenser. Den mentale betydning er det forhold, at fæstningen gør stedet til en altid potentiel og til tider reel krigsskueplads.

Projektets sidste element, formidling af krigens kulturarv eller den særlige type militære kulturarv, som fæstninger udgør, vil undersøge udvalgte eksempler på fæstningshistorisk formidling, i Danmark og Europa. I forlængelse af såvel de historiske undersøgelser som i de formidlingsmæssige undersøgelser, vil der blive angivet muligheder og faldgruber i sådanne formidlinger, ligesom eksempler på og overvejelser over f.eks. "levendegørelse" og f.eks. etablerede og reelle erindringssteder vil blive drøftet. Det, som man kan kalde "Krigens Kulturarv," er genstand for øget diskussion og interesse; en diskussion og interesse, som det også er projektets intention at bidrage til.

Projektets periodiske tyngdepunkt er tiden fra den sene Renæssance til Enevældens ophør, en periode som prægedes af en række markante våbenteknologiske og politiske udviklinger. Det er således blevet anført, at renæssancetiden i store dele af Europa bl.a. var karakteriseret ved en "militær revolution," særligt mht. befæstningskunsten, hvilket igen var affødt af den artilleriteknologiske udvikling, ligesom man i denne periode finder den første generalplan for befæstning af det danske rige. I perioden etablerede statsmagten et nationalt fæstningssystem som et centralt element i forsvaret af riget, ligesom det militære forsvar eller beredskab, idet der også kunne være tale om angreb, skal ses som en af statsmagtens bestræbelser på at få kontrol over lokale og regionale magtstrukturer, så at sige sideløbende med skabelsen af behovet for en central- og lokaladministration, der kunne sikre inddrivelse af skatter til finansiering af de krige, der i perioden ligeledes er centrale for dannelsen af den nationale stat og dennes udvikling. Således er fæstningshistorien i senrenæssancen både et udtryk for en våbenteknologisk nyskabelse, og en del af statsdannelsesprocessen.

Beslutningen om at sætte slutåret ved Enevældens ophør understøttes af, at årene umiddelbart efter 1849 tillige våbenteknologisk indvarsler en ny militær revolution, eller "Den 2. militære revolution". Hvor renæssancetidens militære revolution satte middelalderens borge ud af spillet, og fandt den fæstningsteknologiske afløser for disse i den bastionære skanse, medfører forbedringer i artilleri og sofistikering af særligt fodfolkets an-

grebstaktik, under anvendelse af løbegrave som udgangspunkt for angreb, den nye militære revolution, der for så vidt først bliver fuldt indfasat efter 1. Verdenskrig. I første række spiller det for et angreb forberedende artilleribombardement en central rolle, samt de forsvarsværker, der blev anlagt for at modstå disse forberedende bombardementer. En "generalprøve" på denne taktik blev gennemført under Slaget om Dybbøl 1864, hvor de danske skanser blev udsat for massive, forberedende artilleriangreb, der i voldsomhed og granatmængde lader sig måle med eller endog overgår de forberedende bombardementer under den senere verdenskrig, og hvor de prøjsiske tropper netop anvendte fremskudte løbegrave som udfaldspunkt for angrebet, uden at det danske artilleri var i stand til at angribe hverken tysk artilleri eller standse de tyske tropper, ligesom de danske skanser var for svage til at modstå såvel bombardement som angreb. Det var samme taktik, der blev anvendt under 1. Verdenskrig, hvor såvel forsvarsværker som angrebsvåben imidlertid var på højde med hinanden på begge sider af ingenmandsland, og nu også med anvendelse af våben som maskingevær og flammekaster, uden at det lykkedes hverken den ene eller den anden side at opnå afgørende resultater. I den følgende 2. Verdenskrig skulle farten i krigens indledende faser vise sig at sætte angriberen i stand til at opnå det, som det tunge artilleribombardement mod næsten massive forsvarsværker ikke var i stand til at opnå. Med invasionen i Normandiet den 6. juli 1944 havde fæstningen som fænomen, som anført af Paul Virilio, definitivt udspillet sin rolle, og farten medførte at fronten forsvandt.

Som case-study for undersøgelsen er valgt Hals ved Limfjordenes østlige munding. Hals Skanse er en renæssanceskanse opført 1625, og projektets centrale tidsmæssige afgrænsning bliver derfor tiden 1625-1848, som er fæstningens funktionsperiode, idet Hals Skanse blev nedlagt som fæstning i 1848, og Enevælden ophørte med Junigrundloven 1849. Da der imidlertid tilsyneladende også var en vis militær tilstedeværelse i Hals før 1625, vil årene op til kerneperiodens begyndelse tillige blive inddraget, hvilket også gør sig gældende i forbindelse med diskussionen af magtstaten, eller den fiskal-militære stat, og den militære revolution. Ligeledes vil perioden efter 1849 også i kortere omfang blive inddraget, dels for at følge det, man kan betegne som byens brug af skansen, dels for at klarlægge den måde, hvorpå området indgik i de tyske fæstningsforhold 1940-1945 samt områdets rolle i koldkrigsperioden og de deraf følgende konsekvenser, og endelig for at klarlægge skansens identitetsskabende betydning,

dens agens, i Hals frem til i dag. Analysen af Hals Skanse og Hals by vil blive suppleret med punktvis udblik til andre fæstnings- og garnisonsbyer i det danske rige, særligt Glückstadt, der i udgangspunktet har en række fællestræk med Hals, herunder beliggenhed, kongemagtens intentioner mv.

Teoretisk vil projektet hvile på flere dele. Det overordnede udgangspunkt er Gunner Linds måske lidt provokerende pointe om krigens uundgåelighed i historieforskningen, som han formulerede det ved sin tiltrædelsesforelæsning som professor i nyere tids historie ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, december 2002. Desuden vil byhistorisk litteratur, særligt garnisonsbyhistorisk forskning, blive inddraget. Med henblik på at understøtte påstanden om den mentale betydning, som fæstningens blotte tilstedeværelse medfører, planlægges inddragelse og diskussion af begrebet den materielle vending, med særligt henblik på den materielle vendings eller materialitetens agens.

Disse overordnede teoretiske undersøgelser og overvejelser planlægges syntetiseret til undersøgelsesniveau vha. en analyse og operationalisering af Paul Virilios arbejde med bunkeren eller fæstningen som genstand, gestalt, historisk fænomen, som ma-

Det nyrenoverede krudtkammer på Hals Skanse.

terialitet og med materialitetens agens. Udgangspunktet er her Virilios bog *Bunker Archéologie* (fransk udg. 1975, engelsk udg. 2008), hvor Virilio udfolder sin teori om fæstningen som historisk fænomen, som konkret og teoretisk våbensystem, og ikke mindst fæstningens mentale betydning, i krig og fred. Virilios udgangspunkt var Atlantvolden på Europas vestkyst, men hans konklusioner vedr. fæstningen som gestalt og begreb har generel gyldighed, i tid og type.

Metodisk vil undersøgelsen blive gennemført som studier i den danske og internationale forskningslitteratur, samt i trykte og utrykte kilder, sidstnævnte primært i danske, sekundært i udenlandske arkiver. Desuden gennemføres besigtigelse af udvalgte fæstningsanlæg i Danmark for at undersøge formidlingsmæssige implikationer. Denne del skal tillige ses i sammenhæng med etableringen af et fæstningshistorisk netværk og udlandsophold.

Mens der f.eks. på det møllehistoriske og det herregårdshistoriske område eksisterer netværk og koordinerende organisationer og grupperinger i museumsverdenen i Danmark, er noget lignende ikke tilfældet på det fæstningshistoriske område, hvilket kan undre, al den stund hovedparten af landets fæstninger, i det mindste fra senrenæssancen og frem, netop ikke kan opfattes som isolerede, enkeltstående anlæg, men må opfattes som anlæg, der alle indgår i en koordineret, national plan. Der tages derfor initiativ til oprettelse af et fæstningshistorisk netværk, der i udgangspunktet inkluderer en række museer, men også andre historiske institutioner og interessenter.

I projektet indgår en række udlandsophold. Hensigten med disse er i sammenhæng med relationsanalyserne og studiet af danske eksempler, herunder formidlingen af fæstningen, diskussionen af Krigens Kulturarv, erindringssteder og mindekultur, at undersøge museal formidling som det er sket på internationalt niveau, med særlig vægt på følgende tre forhold: For det første en koncentration af fæstningsværker fra senmiddelalder/renæssance til det 20. århundrede og formidlingen af disse, samt hertil eller i denne sammenhæng militær mindekultur og erindringssteder. For det andet komparation i forhold til Hals, med by, fæstning, historie og formidling. For det tredje undersøgelse af renovering og formidling af by og fæstning med særligt henblik på levendegørelse.

Med hensyn til koncentration af fæstningsværker fra senmiddelalder/renæssance til det 20. århundrede er valgt Verdun, Frankrig, hvor der i byen endnu findes betydelige rester, herunder konstruktioner af Sébastien Le Prestre de Vauban, der er en

central figur i forbindelse med den militære revolution og det deraf affødte fæstningsbyggeri, som også Hals Skanse er et resultat af. Tillige er forter og slagmarker fra 1. Verdenskrig i området vel nok det sted i Europa, der er rigest på militær mindekultur og erindringssteder i alle afskygninger. Opholderet planlægges gennemført med tilknytning til Memorial de Verdun.

Sammenligningen mellem Hals og Glückstadt er valgt ud fra ønsket om at arbejde med et anlæg, der lige som Hals repræsenterer en fæstningstype og en by, der har gennemgået en lang historisk udvikling. Dvs. et renæssanceanlæg placeret et sted, hvor intentionerne i udgangspunktet lignede intentionerne for Hals og var store, men aldrig blev indfriet, hvor man ikke desto mindre valgte at fastholde et fæstningsanlæg, som tillige kom til at spille en rolle i senere krige, og som endelig havde agens og indflydelse på byens udvikling. Undersøgelsen vil koncentrere sig om den museale formidling af byen og fæstningen Glückstadt, og søges gennemført med studieophold på Detlefsen-Museum im Brockdorf Palais, Glückstadt.

Vestung Bourtange i Holland er valgt til undersøgelse af renovering og formidling af by og fæstning. Her er tale om et særdeles omfattende og stort gennemført renoveringsprojekt, der ikke blot omfatter militære og fæstningsmæssige dele, men også bygninger og by med gadeforløb, civile funktioner. Anlægget formidles bl.a. ved traditionelle museumstiltag samt ved levendegørelse.

Projektet vil således på baggrund af de teoretiske overvejelser, relationsanalyserne og de fæstningshistoriske og formidlingsmæssige undersøgelser i Danmark og Europa både bidrage til en videreudvikling af den militærhistoriske diskussion i almindelighed og i særdeleshed det specielle fæstningsmæssige aspekt af denne. Specielt i forhold til Hals vil projektet godtgøre, at fæstningens tilstedeværelse og dens agens har haft en særlig og afgørende betydning for den specielle udvikling i Hals, og endelig vil projektets teoretiske del sammen med den historiske analyse og de museale undersøgelser i Danmark og Europa udgøre et nyt og anderledes fundament for formidlingen af anlæg som Hals Skanse og den historie, der knytter sig til stedet, og undersøgelsens resultater vedrørende krigens kulturarv vil således vil have generel gyldighed.